

भारतीय जलसंस्कृती मंडळ

९ वे जलसाहित्य संमेलन

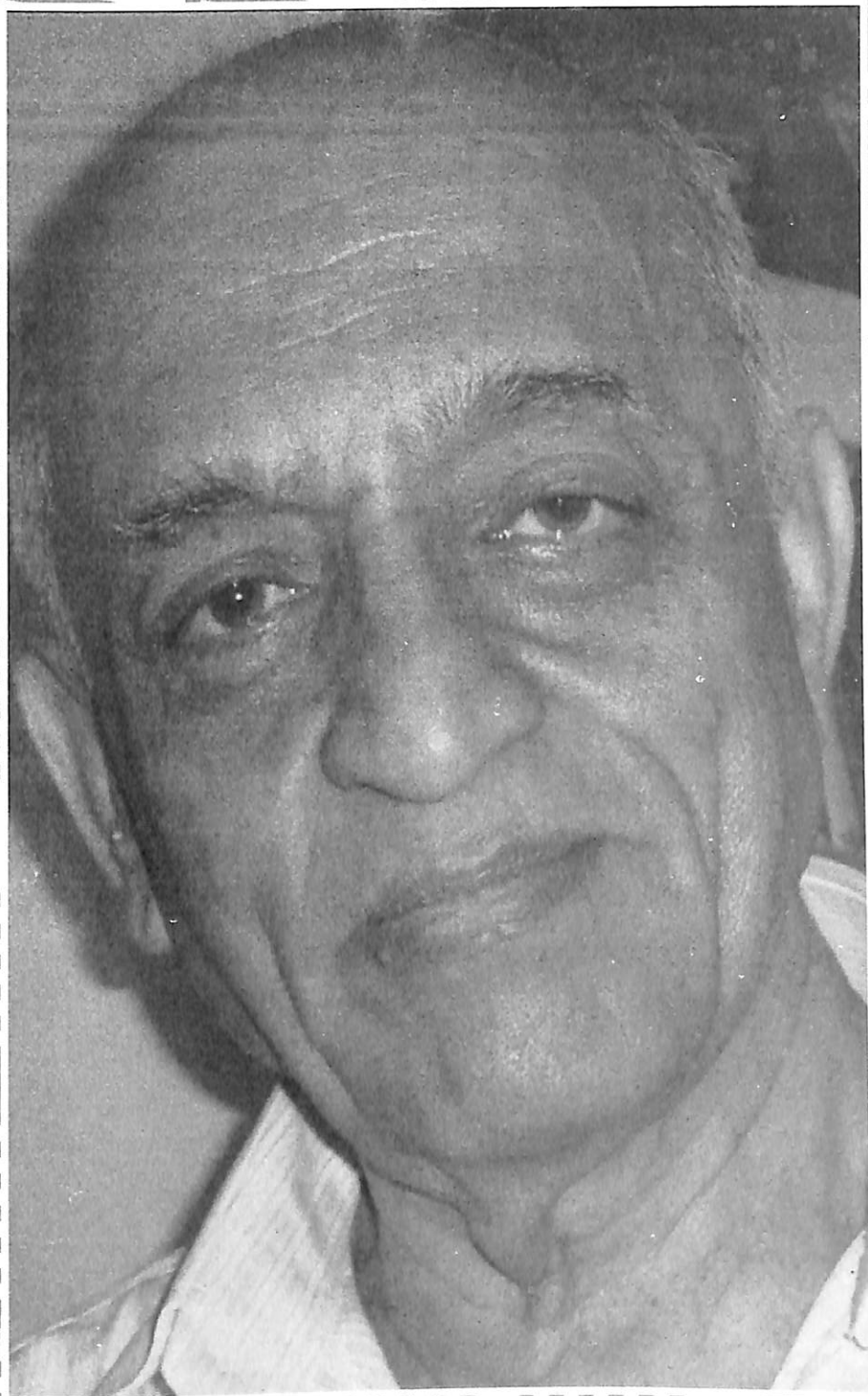
दिनांक १३ मार्च २०१४

न्या. नरेंद्र चपळगावकर

यांचे

अध्यक्षीय भाषण

१३ मार्च २०१४

**न्या. नरेंद्र चपळगावकर
यांचे**

अध्यक्षीय भाषण

१३ मार्च २०१४

भारतीय जलसंस्कृती मंडळ ९ वे जलसाहित्य संमेलन

या नवव्या जलसाहित्य संमेलनाचे उद्घाटक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाचे कुलगुरु डॉ. विजय पांढरीपांडे, स्वागताध्यक्ष श्री. मुनिश शर्मा, भारतीय जलसंस्कृतीचे मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. दत्ता देशकर, या मंडळाचे प्रेरक श्री. माधवरावजी चितळे, मंडळाचे इतर पदाधिकारी आणि सहकारी बंधू-भगिनींनो!

या संमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा बहुमान मला देत असताना आपण माझ्या वाङ्मयीन कार्यपेक्षा आपल्या सर्वांच्याबरोबर जलसंस्कृती मंडळाच्या प्रारंभकाळात सुमारे सहा वर्षे मी जे काम केले तेच आपण अधिक विचारात घेतले असावे याची मला कल्पना आहे. सुमारे दहा वर्षांपूर्वी श्री. माधवराव चितळे यांनी एक जलसंस्कृती मंडळ आपण स्थापन करावे आणि त्यामार्फत पाणी आणि लोक यांचा सांस्कृतिक, वाङ्मयीन पातळीवर असलेला संबंध वृद्धिंगत करावा, पाण्याबद्दलची जागृती निर्माण करावी व गंभीर होत चाललेल्या जलविषयक प्रश्नांची सोडवणूक होऊ शकेल असे वातावरण निर्माण करावे अशी कल्पना मांडली. मंडळाचे अध्यक्षपद त्यांच्याच सूचनेवरून मी स्वीकारले. पहिल्या सहासात वर्षांत मंडळाच्या कामानिमित्ताने एक कार्यकर्त्यांचा गटचा निर्माण झाला. छोट्याशा या कार्याचा प्रारंभ होत असताना सर्व कार्यकर्त्यांत एवढा स्नेह आणि जिद्दीला निर्माण झाला की, जणू आमचे एक कुटुंबच आहे. चारपाच वर्षे असे काम झाल्यानंतर व्यवसायपरत्वे काही मित्र बदलून गेले, काही नवीन आले; पण मंडळाचे काम सुरूच राहिले. मंडळाच्या प्रारंभी या कामात सहभागी असलेल्या सर्व कार्यकर्त्यांचा प्रतिनिधी म्हणून आज हे अध्यक्षपद मी नम्रतापूर्वक स्वीकारत आहे.

जलसंस्कृती मंडळ या संस्थेच्या कामाचे स्वरूप प्रारंभातील काही वर्षांत निश्चित होत गेले. पाणी हा भारतीय संस्कृतीतील एक महत्त्वाचा घटक आहे, त्याला लोकमानसात महत्त्वाचे स्थान आहे. जीवनाच्या धारणेबरोबरच आमची मने आणि शरीरे शुद्ध करणारे म्हणूनही पाणी आम्हाला पूज्य आहे. लोकजीवनात असलेला पाण्याच्या सांस्कृतिक महत्त्वाचा धागा हा तर आम्हाला जपावयाचा होताच; पण त्याचबरोबर आजच्या सामाजिक जीवनात पाण्याचे महत्त्व नव्या पिढीला पटवूनही द्यावयाचे होते. पाण्यासंबंधी राजकीय आणि सामाजिक पातळीवर विविध प्रश्न निर्माण झाले आहेत. त्यांचे गांभीर्यही लोकांच्या लक्षात आणून द्यावेत हाही आमचा हेतू होता. पाण्याच्या व्यवस्थापनाविषयी जे शहाणपण भूतकाळाने दाखवले ते जपावे आणि त्याची लोकांना ओळख करून द्यावी हाही हेतू आम्ही मनाशी बाळगला होता. याच हेतूमुळे प्राचीन किल्ल्यातील पाणी

व्यवस्थापनाबरोबरच अजूनही चालू असलेल्या खानदेशातील फड पद्धतीपर्यंत अनेक व्यवस्थापनाची आम्ही चर्चाही केली. आमच्या या कामात सिंचन विभागात काम करणाऱ्या अभियंत्यांपासून फड पद्धतीचा लाभार्थी असलेल्या शेतकऱ्यांपर्यंत अनेक लोक जलसंस्कृती मंडळाच्या जवळ आले. अनेक शाळांचे चालक स्वयंस्फूर्तीने आपल्या विद्यार्थ्यांत जलजागृती करण्यास मदत करू लागले. माझे एक सहकारी डॉ. दत्ता देशकर यांनी स्वतःच्या खर्चाने अनेक शाळांत विद्यार्थ्यांचे प्रबोधन केले आणि एक लक्षाहून अधिक विद्यार्थ्यांना जलसाक्षर केले.

जलसंस्कृती मंडळाच्या कामाचे हे स्वरूप भूतकाळाच्या वारशाला लक्षात घेणारे आणि महत्त्व देणारे असले तरी ते त्यात रमणारे नाही. वर्तमानाला अधिक सुसह्य करणे आणि भविष्याला सामोरे जाण्यासाठी लोकांना सक्षम करणे हा मंडळाच्या कार्याचा हेतू आहे. आज आपल्यासमोर पाणी हे विविध सांस्कृतिक पातळ्यांवर भारतीय परंपरेने कसे महत्त्वाचे मानले आहे आणि मराठी साहित्यही पाण्याने कसे बहरले आहे हे काही उदाहरणांनी सांगावे असा विचार मनात आला होता. परंतु आपल्या नाशिक संमेलनात मंडळाचा अध्यक्ष म्हणून मी थोडेफार याबद्दल बोललो होतो. आज या भाषणात विधिशास्त्रात निर्माण झालेले पाण्याविषयीचे काही प्रश्न आणि महाराष्ट्र राज्यात झालेले जलव्यवस्थापनाबद्दलचे कायदे आणि त्याची अमलबजावणी याबद्दल काही बोलावे असे मी मनात योजिले आहे. पाडगावकर किंवा महानोरांच्यासारखा मी कवी नाही. मधू मंगेश कर्णिकांसारखा लोकप्रिय ललित लेखकही नाही. मी लिहिले ते मुख्यतः कायदा, इतिहास, राजकीय संस्था यासारख्या विषयाबद्दल आणि मला भावलेल्या अगर इतिहास बदलू पाहणाऱ्या काही माणसांबद्दल. माझ्या लेखनाची चर्चा करणे मला आवडले असते; परंतु त्यात द्यावा लागणारा वेळ हा आपले लक्ष या संमेलनाच्या मूळ हेतूवरून वळविण्याला कारणीभूत होईल म्हणून मी तो मोह टाळत आहे.

पाणी हा ज्याला सोयीचे आहे त्याने वापरण्याचा परंतु ते सर्वांचे आहे असे मानण्याचा पदार्थ होता. शत्रुसुद्धा दारात पाणी मागण्यासाठी आला तर त्याला नाही म्हणायचे नाही, ज्याच्याशी आपले भांडण आहे त्याच्या जनावरांना आपल्या आहाळावर पाणी पाजण्यास मनाई करायची नाही हे आमच्या आचारसंस्कृतीचे संकेत होते. अलीकडच्या काळात पाणी हा आपल्या हक्काचा व तेवढा भाग केवळ आपल्याच उपयोगाचा आहे असे मानले जाऊ लागले. पाण्याची वाढती गरज आणि कमी होत जाणारी उपलब्धता

यामुळे हा बदल घडून आला. पाण्याचा हक्क हा न्यायालयांसमोर अधिकाधिक प्रमाणात येणारा विषय होऊ लागला. पूर्वी भावाभावांच्या वाटण्या होत असताना एकच असलेली विहीर सामायिक झाली. कधी आपला हिस्सा कोणी विकून टाकला म्हणजे परकासुद्धा त्या विहिरीत हिस्सेदार झाला व त्यातूनही अनेक संघर्ष उभे राहिले. मोठ्या नद्यांच्या पाण्यात अनेक राज्यांचे हिस्से आहेत. कधी राज्यांच्या विभागाचेही हिस्से आहेत व त्यांच्यात पाण्याचे वाटप कसे करावयाचे याचे प्रश्न न्यायालयासमोर उभे राहू लागले. शुद्ध हवेच्या खालोखाल पाणी जीवनाला आवश्यक असल्यामुळे त्याची उपलब्धता हा जिक्काळ्याचा आणि त्याच्या कमतरतेमुळे काळजीचा विषय बनला. याबद्दलचे काही अडचणीचे प्रश्न आपल्यासमोर प्रथम मांडावेत असे मला वाटते.

जमीन, खडक किंवा मोजता येण्यासारखी एखादी घनवस्तू यांची वाटणी करणे सोपे आहे. जमिनीखालील खनिजाची वाटणीसुद्धा जमिनीच्या प्रमाणात अगदीच काटेकोर नसली तरी ढोबळमानाने करता येते. स्थिर असलेल्या घनपदार्थापेक्षा पाण्याचा स्वभाव वेगळा आहे. वाहणे हा पाण्याचा धर्म आहे म्हणून ते एकाजागी अडथळ्याशिवाय कायमचे स्थिर राहू शकत नाही.

आपल्या मालकीच्या जमिनीखाली असलेले पाणी आपल्या मालकीचे आहे असे जमीनमालक समजतो. म्हणून तो आपल्या जमिनीच्या कोणत्याही भागात कूपनलिका घेऊन पाणी उपसू पाहतो. काहीवेळा असे घडते की पाण्याचा मुख्य साठा त्याच्या शेजाऱ्याच्या जमिनीखाली असतो व त्याचा लहानसा प्रवाह त्याच्या जमिनीखाली आलेला असतो. तेथे बोर घेऊन तो जे पाणी उपसतो ते बहुतेक पाणी शेजाऱ्याचे असते. भूगर्भातील पाणी हे जमिनीवरील वाटपाच्या नकाशाप्रमाणे सरहद्दीवर थांबत नसते व त्याला आपण केलेल्या वाटण्याही मान्य नसतात. अशा परिस्थितीत भूगर्भातील पाण्याच्या न्याय्य वाटपाला मर्यादा असतात. जमिनीवरील आणि जमिनीखालच्या पाण्याची एकूण उपलब्धता ही बदलणारी असते व अनेक घटक ती कमीजास्त होण्यास कारणीभूत ठरतात. अशा परिस्थितीत सामायिक विहिरीच्या पाण्याचे वाटप, प्रवाही नदीच्या पाण्याचे वाटप आणि भूगर्भातील पाण्याचे वाटप हे सर्वच कठीण प्रश्न होऊन बसतात. दोन भावांत पाण्याची वाटणी करणाऱ्या एका न्यायाधीशाने वास्तवाचे विशेष आकलन नसल्याने एका भावाला सोमवार-मंगळवारी तर दुसऱ्याला बुधवार-गुरुवारी असे दोनदोन दिवस पाणी घेण्यास फर्मावले होते. दोन दिवस सतत मोट चालली तर

तिसऱ्या दिवशी विहिरीत पाणीच येत नाही हे त्या बिचाऱ्याच्या लक्षात आले नाही. विहिरीतून किती पाण्याचा उपसा झाला म्हणजे किती वेळाने तो उपसा भरून निघतो याची गणिते शेतकऱ्यांना अनुभवाने माहीत असतात. कायद्याच्या पुस्तकात त्याबद्दलचे सगळेच ज्ञान असते असे नाही. ही गणितेसुद्धा कालमानानुसार व परिस्थितीनुसार बदलत जातात. पाऊस पाणी कमी झाले, शेजारी दुसरी विहीर खणली गेली तर विहिरीचे पाणी कमी होते म्हणून वाटपाचे वेळापत्रक बदलावे लागते. हे बदलते वेळापत्रक पाण्याचा उपयोग करणाऱ्या हक्कदारांना आपसात ठरवून घ्यावे लागते. तेवढ्यापुरते सांमजस्य त्यांच्यात असावे लागते. जे विहिरीबद्दल आहे तेच नदी आणि तळ्याबद्दल आहे. पाणी घेण्याचा हक्क हा निश्चित आकडेवारीने नेहमीच ठरवता येत नाही. तो त्या त्या वेळी उपलब्ध असलेल्या पाण्याच्या प्रमाणात ठरवावा लागतो. तसेच पाणी कमी असेल तर तिचा सामुदायिक उपयोगासाठी प्राधान्यक्रम ठरवावे लागतात. हे सर्व न्यायपद्धतीने व्हावयाचे असेल तर त्यासाठी लाभधारकांच्या सांमजस्याची, एकमेकांची गरज ओळखण्याच्या क्षमतेची गरज असते. या नियमनात सरकार आणि न्यायालय या दोघांचेही आवश्यक तेवढे साह्य घेता येते; परंतु ते घेण्याची गरज जेवढी कमी पडेल तेवढी ती अधिक चांगली. आपापसात चर्चा करून एकमेकांच्या गरजा ओळखून अंतर्गत व्यवस्थापन स्वतःच उपयोग करणाऱंनी करणे हे पाणीवाटपाबाबत सर्वात जास्त आवश्यक आहे. सहभागी लोकशाही (Participatory democracy) हाच न्याय पाणीवाटपासाठीचा सर्वात जवळचा मार्ग आहे.

पाणी निसर्गतःच जसे वाहते तसे आपण राहू दिले असते तर अनेक समस्या निर्माण झाल्या नसत्या. नदीकाठी आपण गावे वसवली आणि त्या गावांची गरज त्या नदीने भागवली. नदी आडवली तर आपल्याला उपयोगासाठी अधिक पाणी मिळू शकेल असे लक्षात आले तेव्हा नदीच्या स्वतंत्र वागण्याला आपण अडथळे निर्माण केले. या अडथळ्यांचा अतिरेक झाला त्यावेळी नदीचे खालचे पात्र शुष्क होत गेले. त्यावर जगणारे मानवसमूह हवालदिल झाले. एवढ्यानेच थांबले नाही राजकीय सत्ता काहींच्या हातात साठली गेली त्यावेळी त्यांनी बेमुर्वतपणे इतरांचे पाणी आपल्याकडे ओढून घेण्यासाठी अनेक क्लुप्त्या योजिल्या. एक धरण बांधले जात असताना त्याला किती क्षेत्रातील पावसाचे पाणी नद्या-ओहळींनी मिळेल व धरणात साठेल याचा अंदाज बांधला जातो. त्यानंतरच धरण बांधले जाते. बलदंड मंडळींनी खालच्या धरणाचे पाणी वरच

आडवण्याला प्रारंभ केला आणि त्यांना आडवण्याचे सामर्थ्य खालच्या धरणवाल्यात नसले तर ते गप्प बसू लागले. लोकांच्या पैशातून बांधली गेलेली धरणे निकामी होण्याचा धोका निर्माण झाला. एक नदी दोनतीन राज्यांतून वाहत असेल तर ज्या नदीचे अधिक असलेले पाणी आपल्याकडे थांबवून घ्यावे व खालच्या राज्यांना साधारणतः नेहमी मिळते तेवढे (Normal) पाणी मिळू द्यावे हा विवेक राहिला नाही. किती पाणी कोणी आडवावे, प्रत्येक राज्याचा पाण्यात हिस्सा किती आणि धरणाची उंची किती असावी, विस्थापितांचे पुनर्वसन कसे करावे अशा अनेक प्रश्नांमध्ये न्यायालये गुंतली.

भारतीय राज्यघटनेने नदी पाणी वाटपासाठी आंतरराज्य लवाद नेमण्याची तरतूद केली. अनेक राज्यांनी आपल्या राज्यातील पाणीवाटप कसे असावे हे सुनियंत्रित करण्यासाठी काही कायदे केले. समाजात जसे बलदंड लोक असतात व ते आपल्याला हवे तसे करून घेतात तसे जीवनाच्या इतर क्षेत्रातही घडत गेले. अनेकवेळा आवश्यक कायदा शक्यतो लवकर करण्यात आला नाही. जेव्हा केला तेव्हा तो अमलात येऊ नये यासाठी अनेक युक्त्या लढवण्यात आल्या. महाराष्ट्रात सिंचन कायदा १९७६ साली करण्यात आला. या कायद्याखाली पिके कोणती घ्यावीत, किती वर्षे घ्यावीत व पिकांत बदल कसा करावा म्हणजे पाण्याचे नियोजन कसे होईल हे ठरवण्याचा अधिकार या कायद्यातील कलम ४७ प्रमाणे काही अधिकाऱ्यांना दिला. ऊस हे फायदेशीर पीक असल्यामुळे तेच सतत लावणाऱ्या मंडळींना पिके कोणती घ्यावीत हे सरकारने ठरवणे मान्य नव्हते. सरकारी यंत्रणाही त्यांना काहीशी काही अनुकूल होती, त्यामुळे या कायद्याच्या कलम ४७ (३) खाली राज्यसरकारने करावयाचे नियम करण्यातच आले नाहीत व त्यामुळे अनेक वर्षे हा कायदा खऱ्या अर्थाने अमलातच आला नाही.

कायदा झाला तरी त्याची अमलबजावणी होऊ न देण्याचे अनेक मार्ग असतात. कायद्याखालचे नियम तयार होऊ द्यावे नाहीत, कायद्यात सांगितलेले अधिकरण नेमूच द्यावे नाही असे कालहंरणाचे अनेक मार्ग लोक अवलंबित असतात. बहुमताने मान्य झालेला कायदा अल्पमतात असलेली शक्तीमान मंडळी रोखून धरू शकतात. खरे म्हणजे कायद्याचे अधिराज्य (Rule of Law) या संकल्पनेचीच ही थट्टा आहे. समाजव्यवहाराच्या नियंत्रणाचे काम धर्म, सामाजिक प्रथा आणि कायदा या तीन शक्तींनी विविध काळात केले. राज्यघटना अस्तित्वात आल्यानंतर आपण ती सर्वोच्च मानली. त्या घटनेतील

कायद्याचे नागरिकांना समान संरक्षण हे आश्वासन कायदा अमलात येऊ न दिल्यामुळे भंग पावते हेही आपण लक्षात घेत नाही.

आठ वर्षांपूर्वी पाण्याच्या नियोजनाबद्दल आपण काही महत्वाचे कायदे केले. २००५ साली Maharashtra Water Resources Regulatory Authority Act, 2005 आपण संमत केला. या कायद्यात जलनियोजनासाठी राज्याच्याच नऊ सचिवांचे एक अधिकरण नेमण्यात आले. या कायद्याच्या कलम ११ प्रमाणे विविध उपयोगासाठी किती पाणी उपलब्ध करून द्यावे हे ठरवणे व आंतरराज्य जलस्रोतापासून राज्याच्या वाट्याची व्यवस्था करणे, पाण्याची उपलब्धता कमी असताना उपयोगासाठीचे प्राधान्ये ठरवणे, पाणीवाटप करणे व पाण्याचे उपभोक्त्यांनी शासनास द्यावयाचे दर ठरवणे इत्यादी कामे या मंडळास सोपविली आहेत. कायद्याच्या कलम १५ प्रमाणे एक राज्य जल परिषद निर्माण करण्यात आली आहे व राज्याच्या पाणीवाटपाचा एक आराखडा त्यांनी तयार करावा. हा आराखडा कायदा अमलात आल्यापासून सहा महिन्यांच्या आत करण्यात यावा असेही कलम १५ उपकलम ४ मध्ये म्हटलेले आहे. हा आराखडा राज्यातील पाणीवाटपाच्या नियोजनाचा आधार असेल असे कायद्याने ठरवले आहे. सहा महिने तर सोडा पण सहा वर्षे आज होऊन गेली तरीही हा आराखडा अद्याप तयार करण्यात आलेला नाही. आराखडाच तयार केला नाही म्हणजे मनमानेल तशा पाणी उपयोगाला साह्य होऊ शकते असा काहींचा होरा असावा. या जल परिषदेच्या बैठकाच नियमितपणे होत नाहीत. पाण्याचे कमी होत जाणारे प्रमाण आणि त्यांचा राज्यातील अनेक भागातील शेतकऱ्यांवर व नागरिकांवर होणार दुष्परिणाम गंभीर आहे हे राज्यसरकारला दुसऱ्या कोणी सांगण्याची गरज पडू नये.

२००५ सालीच Maharashtra Management of Irrigation Systems By Farmers Act, 2005 अमलात आला. शेतीसाठी बांधण्यात आलेल्या धरणांचे पाणी त्या धरणाच्या लाभार्थ्यांमध्ये त्यांनीच स्थापन केलेल्या सहकारी पाणीवाटप संस्थांसारख्या संस्थांच्या माध्यमातून व्हावे यासाठी हा कायदा आहे. अशा संस्थांना सहकारी कायदा न लागू करता या कायद्याखाली नोंदता येण्याचीसुद्धा सोय आहे. उपसा जलयोजना करून पाणी वापरणारांच्या संघटनाही या कायदाखाली तयार केल्या जाऊ शकतात. हा कायदा महाराष्ट्रातील सर्वच धरणांच्या पाण्याचे नियोजन करण्यासाठी लागू करण्याऐवजी शासन जे विभाग अधिसूचनेद्वारे जाहीर करील त्यांनाच तो लागू होईल असे कायद्यात ठरवले

आहे. कारणे संक्षेपाने सांगणे अवघड आहे; परंतु महाराष्ट्रातील महत्वाचे धरण असलेल्या जायकवाडी लाभक्षेत्राला हा कायदा लागू करण्यात आलेला नाही, अद्याप त्याची अधिसूचना सरकारने काढलेली नाही. सध्या हा २८६ प्रकल्पांना लागू होतो व कायदा अमलात आल्यानंतर बांधलेल्या धरणांना आपोआप तो लागू होतो; परंतु जायकवाडी लाभक्षेत्रातील शेतकऱ्यांना मात्र पाणीवाटपाच्या व्यवस्थापनात सहभागी होण्याची संधी देण्यात आलेली नाही. एक अधिसूचना काढून सरकारला असे करता आले असते; परंतु ते करण्यात आलेले नाही.

लोकांच्या पैशातून नदीच्या खालच्या भागात धरण बांधायचे. त्यात किती पाणी येईल याचा हिशेब करायचा; पण नंतर मात्र तेवढे पाणी धरणात येऊच द्यायचे नाही असा प्रकार हा लोकांच्या पैशांचा अपव्यय आहे. जायकवाडी धरणाच्या वरच्या भागात असलेल्या जलस्रोतातून सुमारे १९६ टीएमसी पाणी उपलब्ध होईल. त्यातील ११५ टीएमसी पाणी जायकवाडीच्या वरच्या भागात म्हणजे नाशिक-नगरमध्ये धरणे बांधून अडवता येईल व उरलेले पाणी जायकवाडीत येऊ द्यावे म्हणजे त्या धरणाच्या लाभक्षेत्राला-मराठवाड्याला उपयोग करता येईल, असे ठरवण्यात आले होते. ११५ टीएमसी पाण्याऐवजी १५० टीएमसी पाणी अडवणारी धरणे वरच्या भागात बांधण्यात आली त्यामुळे जायकवाडीत येऊ शकणारे ३५ टीएमसी पाणी कमी झाले आहे. एखाद्या धरणाची साठवणक्षमता त्याला उपलब्ध असणाऱ्या व आश्वासित असलेल्या पाण्यावरून ठरवण्यात येते. तेवढे पाणी धरणात येऊच दिले नाही म्हणजे धरण तेवढ्या अंशाने निकामी ठरते.

हे कमी झालेले पाणी खालच्या भागाचे म्हणजे मराठवाड्याच्या शेतकऱ्यांना मिळू शकणारे होते. पाण्याचे ठरलेले वाटप राजकीय शक्तीचा उपयोग करून आपल्याच भागाकडे वळवता येत असेल तर कायदे आणि त्याची व्यवस्था निष्प्रभ आहे आणि कायद्याचे राज्य आपल्याला मान्य नाही असा त्याचा अर्थ आहे. धरणात येणारे पाणी पावसाच्या प्रमाणात कमीजास्त होते हे ठाऊक आहे; पण साधारण त्या प्रमाणात पाणी राज्याच्या सर्व भागांना देण्याची जबाबदारी सरकारची आहे. त्यासाठी वेगवेगळ्या विभागांनी एकमेकांविरुद्ध दंड थोपटून उभे राहण्याची गरज नाही. अशामुळे वाढणारी कटुता राज्याच्या ऐक्यभावेनेला मारक ठरू शकते.

कायद्याच्या समर्थनार्थ राज्याची दंडशक्ती उभी असते. जेव्हा ही दंडशक्ती उपलब्ध नव्हती तेव्हा समाजाने सांमजस्याने धरणात आडवलेल्या पाण्याचे नियोजन स्वतःच केले. खानदेशातील अहिल्याबाई होळकरांपासून अस्तित्वात असलेली फडपद्धती हे याचे उत्तम उदाहरण आहे. धरणाच्या पाण्याने किंवा नदीच्या प्रवाहात भिजणाऱ्या शेतीचे चार गट करून त्यांना बारमाही, दोन हंगामी, एक हंगामी पाणी दिले जाईल व शेवटच्या चौथ्या गटाला पाणी न देता कोरडवाहू शेती करण्यास सांगण्यात येईल. दरवर्षी या गटांचा क्रम बदलण्यात येत असे. त्यामुळे एकाच गटात कायमचा ऊस आणि दुसऱ्या गटात मात्र बाजरीलाही पाणी नाही असे दृश्य दिसत नसे. प्रत्येक शेतकरी आपल्या गटाला नेमून दिलेलेच पाणी घेत आहे, जास्त नव्हे याकडे फडकरी नावाचा अधिकारी लक्ष देई व त्याचे म्हणणे सर्वजण ऐकत. हा फडकरी सामान्यतः दलित समाजातील असे. त्याच्या दिमतीला फौजफाटाही नसे. तरीही फडकऱ्याचा आदेश बिनतक्रार मानला जाई. आपण सर्वांनी मिळून सर्वांच्या हितासाठी केलेली योजना आपण त्याप्रमाणे वागून यशस्वी केली पाहिजे. त्यातच गावाचे हित आहे असे सर्वजण मानत. नियमाप्रमाणे, कायद्याप्रमाणे वागणे हेच अंतिमतः माझ्या हिताचे आहे, असे प्रत्येक नागरिकाने मानले तरच कायद्याचे राज्य अस्तित्वात राहू शकते. राजकीय शक्ती जास्त आहे म्हणून नियमांना बगल देण्याची आणि केवळ आपल्यापुरतेच पाहण्याची प्रवृत्ती अंतिमतः सर्वांसाठीच घातक आहे. एखाद्या विशिष्ट भूभागावर अन्याय होतो म्हणून अगर त्याची बाजू घेण्यासाठी हे मी सांगत नाही. पाण्याचे जसे समन्यायी (Equitable) वाटप जसे महत्वाचे आहे तसेच राज्याची विकासक्षमतासुद्धा न्यायोचित (Equitably) पद्धतीने वापरली गेली पाहिजे. लोकशाही विकामाचे हे महत्वाचे सूत्र आहे.

ज्या सांस्कृतिक वारशाचा आपल्याला यथार्थ अभिमान आहे त्या मोहेंजेदारो-हरप्पा संस्कृतीचा नाश त्या भागातील सततच्या अवर्षणाने झाला असा निष्कर्ष संशोधकांनी काढल्याचे नुकतेच प्रसिद्ध झाले आहे. महाराष्ट्राच्या काही भागात सतत कमी होत असलेले पर्जन्यमान हा गंभीर चिंतेचा विषय आहे. नैसर्गिक आपत्ती संपूर्णपणे टाळता येत नाही. पण ती शक्य तेवढी सुसह्य व्हावी, तिला तोंड देत जीवनाचा गाडा चालू राहावा यासाठी प्रयत्न मात्र करता येतो. हे प्रयत्न दीर्घकाळ चालणारी प्रक्रिया असतात. दीर्घकाळाची योजना करावी लागते. त्यासाठी तातडीच्या प्रश्नाएवढेच लक्ष दूरच्या भविष्याच्या तरतुदीसाठी द्यावे लागते. महाराष्ट्राच्या ज्या भागात पाणी कमी आहे, जेथे

पर्जन्यमान कमी होत आहे त्या भागात अधिक पाणी तेही सतत कसे उपलब्ध राहू शकेल याचा विचार आपण केला पाहिजे. ज्या वस्तू आपल्या पाण्याच्या वापराशिवाय आयात किंवा इतर मार्गांनी उपलब्ध होतील त्यासाठी पाणी वापरणे देशाला परवडण्यासारखे नाही. पाणी हा सर्व समाजाच्या अस्तित्वाशी संबंधित असलेला प्रश्न आहे. व्यक्तीच्या तात्कालिक समृद्धीपेक्षा समष्टीच्या वर्तमान आणि भविष्यातील समृद्धीचा विचार करण्याचा तो प्रश्न आहे.

गेल्या दहा वर्षांच्या आपल्या कार्यात आपल्या संस्कृतीचे प्राचीन धागे आणि इतिहासातील पाणी व्यवस्थापन आपण शोधण्याचा प्रयत्न केला. आता वर्तमान अधिक गंभीर स्वरूप धारण करीत आहे. पाणीप्रश्नाचा आणि त्यातील अनेक अंगांचा अभ्यास करणारे अभ्यासक आज उपलब्ध आहेत. कोणत्याही प्रश्नाचा प्रादेशिक किंवा राजकीय अभिनिवेश टाळून अभ्यास करणे त्यांना शक्य आहे. त्यांच्या संशोधनाचे आणि चर्चेचे निकष गांभीर्याने सरकारही विचारात घेऊ शकते. पाण्याच्या प्रश्नाकडे लोकांचे लक्ष वेधवून लोकजागृती करणारे कार्यकर्तेही उपलब्ध आहेत. यापैकी काही अगोदरपासूनच भारतीय जल संस्कृती मंडळाशी संलग्न आहेत. असेच एक कार्यकर्ते आणि महाराष्ट्र शासनाच्या दर्शनिका विभागाचे सचिव श्री. अरुणचंद्र पाठक यांच्या पुढाकाराने हल्लीच प्रवरा खोऱ्याची एक दर्शनिका प्रसिद्ध केली आहे. यात इतिहास-भूगोल, संस्कृती, समाजजीवन यांच्याबरोबरच जलव्यवस्थापनाचा एक मोठा विभाग दिला आहे. पाण्याचे समाजजीवनातील महत्त्व अधोरेखित करण्यासाठी शासनाचे विभाग चांगले काम करू शकतात. त्याचे हे एक उदाहरण आहे. या विभागाचे लेखन करणारे सर्वश्री भलगे, मान्नीकर व पोळ हे जलसंस्कृती मंडळाशी संबंधित कार्यकर्तेही आहेत. पाण्याच्या नियोजनाशी आणि वाटपाशी संबंध असलेल्या शासकीय यंत्रणामधील इतर अधिकाऱ्यांनीही या मंडळाच्या कामात सहभागी होणे गरजेचे आहे. जलसंस्कृती मंडळासारख्या संस्था आणि शासन यांच्यात संवाद निर्माण करण्याला त्यांची फार मोठी मदत होऊ शकते.

जलसंस्कृती मंडळाच्या प्रारंभीच्या काळात आपण मला संस्थेचे अध्यक्षपद दिले होते. गेल्या दोनतीन वर्षांत मंडळाचा कार्यकर्ता म्हणून काम करण्याची आपण मला संधी दिली. आज या नवव्या संमेलनाचे अध्यक्षपद मला देऊन आपण माझा सन्मान केला आहे. त्याबद्दल आपल्या सर्वांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो आणि आपली रजा घेतो.

* * * * *

